

1. Úvod

Bohatá a dlouhá tradice českých překladů bible je fenoménem, který z pochopitelných důvodů přitahuje pozornost badatelů nejrůznějších vědních oborů a směrů. Pro lingvisty jsou české biblické překlady, které vznikaly v průběhu posledních osmi století, velmi cenným materiálem umožňujícím sledovat nejen proměny samotného překladu, ale i vývoj a dynamiku jazykových změn obecně.¹ V souvislosti s rozvojem kvantitativní lingvistické metodologie² a s novými možnostmi automatického zpracování textu³ se otevírají další perspektivy, jak k diachronním analýzám přistupovat.⁴ Inspirováni právě tímto vývojem v lingvistice, pokoušíme se v této studii modelovat dynamiku určitých textových charakteristik (a potažmo i jazykových změn, které s nimi souvisejí) prostřednictvím vybraných stylometrických metod (viz Část 2). Biblické texty (přes všechna svá specifika, viz níže) jsou pro analýzu tohoto typu vhodným materiálem, a to z následujících důvodů:

¹ Např. ŠLOSAR, Dušan: *Slovtvorný vývoj českého slovesa*, Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1981; NAVRÁTILOVÁ, Olga: *Postavení posesivních zájmen v Matoušově evangeliu v průběhu 14.-17. století*, in: *Studia Slavica* 16 (2012), s. 503-511.

² Např. WIMMER, Gejza et al.: *Úvod do analýzy textov*, Bratislava: Veda, 2003; KÖHLER, Reinhard – ALTMANN, Gabriel – PIOTROWSKI, Rajmund G. (eds.): *Quantitative Linguistik/Quantitative linguistics: Ein internationales Handbuch/An international handbook*, Berlin – New York: De Gruyter, 2005; POPESCU, Ioan-Iovitz et al.: *Word Frequency Studies*, Berlin – New York: De Gruyter Mouton, 2009; COVINGTON, Michael A. – MCFALL, Joe D.: *Cutting the Gordian knot: The moving-average type-to-ken ratio (MATR)*, in: *Journal of Quantitative Linguistics* 17/2 (2010), s. 94-100; ČECH, Radek – POPESCU, Ioan-Ioviț – ALTMANN, Gabriel: *Metody kvantitativní analýzy (nejen) básnických textů*, Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2014.

³ Např. EDER, Maciej – RYBICKI, Jan – KESTEMONT, Mike: *Stylometry with R: A package for computational text analysis*, in: *The R Journal* 8/1 (2016), s. 107-121, <https://journal.r-project.org/archive/2016/RJ-2016-007/index.html>; STRAKA, Milan: *UDPipe 2.0 prototype at CoNLL 2018 UD shared task*, in: *Proceedings of the CoNLL 2018 Shared Task: Multilingual Parsing from Raw Text to Universal Dependencies*, Stroudsburg (PA): Association for Computational Linguistics, 2018, s. 197-207; CVRČEK, Václav – ČECH, Radek – KUBÁT, Miroslav: *QuitaUp – nástroj pro kvantitativní stylometrickou analýzu*, Czech National Corpus and University of Ostrava, 2020, <https://korpus.cz/quitaup/>.

⁴ ČECH, Radek et al.: *Full valency and the position of enclitics in the Old Czech*, in: *Proceedings of the First Workshop on Quantitative Syntax (Quasy, SyntaxFest 2019)*, Stroudsburg (PA): Association for Computational Linguistics, 2019, s. 83-88; ČECH, Radek et al.: *Wackernagel's position and contact position of pronominal enclitics in historical Czech. Competition or cooperation?*, in: *Jazykovedný časopis* 70 (2019), s. 267-275; ČECH, Radek – MAČUTEK, Ján – KOSEK, Pavel: *Czech translations of the Gospel of Matthew from the diachronic point of view – plus ça change...*, in: *Jazykovedný časopis* 72 (2021), s. 656-666; KOSEK, Pavel et al.: *Slovesled reflexivního se závislého na verbu finitu v Bibli kralické*, in: *Listy filologické* 143 (2020), s. 395-438; KOSEK, Pavel et al.: *Slovesled pronominálních enklitik mi, si, ti, ho mu závislých na verbu finitu v prvním vydání Bible kralické*, in: *Listy filologické* 143 (2020), s. 99-147.

Radek ČECH

Katedra českého jazyka, Filozofická fakulta
Ostravské univerzity, Ostrava

Pavel KOSEK

Ústav českého jazyka, Filozofická fakulta
Masarykovy univerzity, Brno

Ján MAČUTEK

Matematický ústav, Slovenská akadémia vied –
Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra

Michaela NOGOLOVÁ

Katedra českého jazyka, Filozofická fakulta
Ostravské univerzity, Ostrava

(Ne)stabilita českého biblického překladu: diachronní stylo- metrická analýza*

(Non)-stability of Czech Bible translation: A diachronic stylometric analysis

The aim of the paper is to trace the dynamics of changes in several linguistic and textual elements in order to point to diachronic developments in Czech language. Specifically, we analyze the proportion of identical word-forms (types), the average type length, the proportion of hapax legomena, and the text length. For the analysis, seven translations of the *Gospel of Matthew* and *Revelation* from the 14th to the 21st century were used. The study reveals some differences in the dynamics of changes of particular textual elements.

Keywords: Bible translations; *Gospel of Matthew*; *Revelation*; diachronic development; dynamics of changes; properties of text; Czech language

Number of characters / words: 19 253 / 2 827

Number of figures: 5

Number of tables: 1

Secondary language(s): Old Czech

* Studie vznikla s podporou projektů VEGA 2/0096/21 (Jan Mačutek) a *Gramatika a lexikon češtiny* – MUNI/A/1181/2020 (Pavel Kosek).

- 1) Jednotlivé překlady jsou ve své podstatě ›pouze‹ různými variantami relativně stabilního textu. Navzdory tomu, že podoba výchozích textů se mohla lišit (hebrejské, řecké či latinské výchozí předlohy), všechny mají velmi podobný ›textový základ‹. Změny, které lze v jednotlivých českých překladech v historické době sledovat, tak nejsou způsobeny vlivem tematické odlišnosti, žánru či autorství, což jsou faktory, které ve stylometrii hrají zásadní roli. Pokud tedy analyzujeme jednotlivé překlady relativně stejného výchozího textu, *de facto* zafixujeme tyto faktory a sledované změny pak můžeme interpretovat jako důsledek jazykových změn (hláskových, gramatických i lexikálních) či rozdílné překladatelské strategie.
- 2) Biblické texty byly relativně často překládány v průběhu celého období od poloviny 14. století do současnosti. Máme tak možnost sledovat, jak se dané texty v tomto období proměňovaly, a navíc můžeme modelovat dynamiku tohoto vývoje.

Analýza biblických textů má samozřejmě svá specifika, která lze z hlediska diachronní lingvistické analýzy češtiny vnímat jako omezující. Jde zejména o to, že analyzujeme jazyk překladu, jenž se navíc vyznačuje relativně vysokou mírou stylizace. Také analyzujeme překlady, které vycházejí z různých výchozích textů, které jsou si velmi blízké, ale nejsou zcela identické (v našem případě latinské a řecké předlohy). Navíc u mladších verzí překladatelé vědomě navazovali na předchozí tradici, takže nejde vždy o samostatné a na sobě nezávislé překlady. Proto je třeba všechny analýzy, které v této studii prezentujeme, vnímat s ohledem na tato specifika.

Naše studie navazuje na práci Radka Čecha a jeho kolegů,⁵ v níž byly poprvé zkoumány vybrané stylometrické charakteristiky v sedmi překladech *Evangelia sv. Matouše* (od 13. do 21. století). Abychom lépe porozuměli historickému vývoji textologických charakteristik, rozhodli jsme se aplikovat dané metody na další novozákonní knihu (*Zjevení sv. Jana*) a výsledky obou analýz porovnat. Záměrně jsme vybrali text, který se svou povahou od *Evangelia sv. Matouše* zásadně liší (tematicky i stylem). Dále jsme rozšířili rozsah analyzovaného materiálu o dva novočeské překlady (viz Část 2).

Cílem naší analýzy je sledovat, jaké jsou mezi jednotlivými překlady rozdíly s ohledem na následující textové charakteristiky: proporce identických slovních forem, průměrná délka slovních tvarů (typů), proporce hapax legomen a délka textu (podrobněji viz Část 2). Tyto rozdíly by měly být jednak důsledkem jazykových změn (lexikálních, gramatických i hláskových), jednak důsledkem rozdílných překladatelských technik a přístupů.

2. Jazykový materiál a metodologie

V této studii jsme použili překlady *Evangelia sv. Matouše*⁶ a *Zjevení sv. Jana*, jež jsou součástí následujících vydání biblických textů:

- Bible drážďanská (*Bib|Drážď*), (70. léta 14. stol.);
- Bible olomoucká (*Bib|Ol*), (1417);
- Bible mlynářčina (*Bib|Mlyn*), (3. čtvrtina 15. stol.);⁷
- Bible benátská (*Bib|Ben*), (1506);
- Bible Melantrichova (*Bib|Mel*), (1570);
- Bible kralická (*Bib|Kral*), (1593/94);
- Bible svatováclavská (*Bib|Svat*), (1677);
- Nový zákon (NZSýk), (1909);
- Nový zákon (NZPetřů), (1969/92);
- Český ekumenický překlad (*Bib|Ekum*), (1995);
- Český studijní překlad Bible (*Bib|ČSP*), (2009);
- Bible 21 (*Bib|21*), (2014).

Z relativně velkého počtu dostupných českých překladů jsme se rozhodli vybrat takové, které jsou mezi nimi považovány za významné a které dobře reprezentují důležitá období jazykového vývoje češtiny.⁸

Jak jsme uvedli výše, v této studii zkoumáme a) proporce identických slovních forem, b) průměrnou délku slovních tvarů (typů), c) proporce hapax legomen a d) délku textu. Pro-

⁵ ČECH – MAČUTEK – KOSEK, *Czech translations of the Gospel of Matthew...* (← pozn. 4).

⁶ U *Evangelia sv. Matouše* jsme nezpracovávali 1. kapitolu, protože obsahuje více méně pouze výčet jmen domnělého rodokmenu Ježíše Krista. S ohledem na cíle naší studie to pro nás ze zřejmých důvodů nebyl vhodný jazykový materiál.

⁷ Neobsahuje Zj.

⁸ KYAS, Vladimír: *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, Praha: Vyšehrad, 1997; VINTR, Josef: *Bible (staroslověnský překlad, české překlady)*, in: MERHAUT, Luboš et al. (eds.): *Lexikon české literatury*, 4/II: U – Ž, *Dodatky A – Ř*, Praha: Academia, 2008, s. 1882-1887.

porce identických slovních forem (*PIF*) vyjadřuje, nakolik se dva texty shodují s ohledem na počet slov, které se v nich vyskytují. U této analýzy je nejprve nutné zvolit referenční text, vůči kterému se pak provádějí jednotlivá měření. Míra podobnosti porovnávaného textu vzhledem k referenčnímu textu je určena počtem slovních tvarů (typů), jež se vyskytují v obou textech, vůči počtu slovních tvarů, jež se vyskytují v referenčním textu. Je vypočítána podle vzorce

$$PIF = \frac{|V_r \cap V_p|}{|V_r|},$$

kde V_r je množina slovních tvarů (typů) v referenčním textu, V_p je množina slovních tvarů (typů) v porovnávaném textu. Pro ilustraci sledujme výpočet *PIF* u dvou překladů prvního verše *Zjevení sv. Jana* (tučně označená slova se vyskytují v obou textech):

BibŮl: »Zjěvenie Jezukristovo, ješto jest **dal** i zjěvil böh otec, **aby** je prohlásil sluhám **svým** o těch věcech, ješto se mají státi skoro, vzkázav skrzě **svého** anjela sluzě **svému Janovi**.«

BibČSP: »Zjevení Ježíše Krista, které mu **dal** Bůh, **aby svým** otrokům ukázal, co se má brzy stát. On to prostřednictvím **svého** anděla naznačil **svému** otroku **Janovi**.«

V tomto příkladu budeme za referenční text považovat překlad *BibŮl*. Ten obsahuje $V_r = 28$ různých slovních forem, překlad *BibČSP* obsahuje $V_p = 25$ různých slovních forem, přičemž oba texty mají společných 6 slovních tvarů. Proporce identických slovních forem (*PIF*) má tedy hodnotu

$$PIF = \frac{6}{28} = 0,214,$$

což můžeme interpretovat tak, že 21,4 % slovních tvarů je v daném verši společných (vzhledem k referenčnímu textu).

Průměrná délka slova (*PDV*) je měřena v počtu písmen a je definována jako aritmetický průměr délek slovních tvarů (typů)

$$PDV = \frac{\sum_{i=1}^p L_i}{V},$$

kde V je počet slovních tvarů daného textu a L_i je délka daného slova v počtu písmen. Analyzované texty jsou transkribovány podle pravidel současného pravopisu, avšak při zachování historických jazykových charakteristik.⁹ Počítání délky slova v počtu písmen novočeského pravopisu, jímž byly historické texty transkribovány, může působit poněkud anachronicky. Nicméně jde o způsob ediční úpravy, ve kterém je dobový pravopis nahrazen pravopisem novočeským, což umožňuje porovnávat jazyk textů zapsaných rozdílnými pravopisnými systémy bez toho, aby analýzu ovlivnily pravopisné rozdíly způsobené odlišným zápisem jednoho fonému (např. <c>, <cz>, <cž> pro /č/). Jsme si samozřejmě vědomi, že transkripce není ideálním řešením a že je vhodná pro výzkum morfologie, syntaxe a lexika, zatímco fonologické charakteristiky mohou být zkresleny. Nicméně podobným způsobem transkribovaná slova umožňují porovnávat přibližně stejné jednotky. Kdybychom použili transliterované texty, vstoupily by do hry další faktory, které by učinily náš výzkum nerealizovatelným: rozdílná interpunkce od 14. do 19. století, hranice slov, rozdílné digrafické alografy pro jeden foném (zejména /š/, /j/, /u/), hranice mezi literou a fonémem (problematika dvojího /b/, dvojího /h/ atd.) by automaticky vedly k podstatným rozdílům, které by nerefletovaly rozdíly způsobené vývojem jazyka.¹⁰

Proporce hapax legomen (*PHL*) je jedním z indikátorů lexikální diverzity textu. Čím více hapax legomen se v textu objeví, tím je slovník daného textu diverzifikovanější, tj. vykazuje větší lexikální a tvarové bohatství (je třeba zdůraznit, že pracujeme s nelemmatizovanými texty, tj. na *PHL* se podílí jak faktory lexikální, tak tvarové). Tato charakteristika textu je definována poměrem hapax legomen k celkovému počtu slov v textu (jeho délce)

$$PHL = \frac{N_{HL}}{N},$$

kde N_{HL} je počet hapax legomen a N je počet slov (tokenů) v textu. N je také použito pro porovnání délek jednotlivých překladů.

⁹ Při přepisu jsme se řídili pravopisnými zásadami pro památky staročeské, viz DANHELKA, Jiří: *Směrnice pro vydávání starších českých textů*, in: Husitský Tábor 8 (1985), s. 285-301, a středněčeské, viz VINTR, Josef: *Zásady transkripce českých textů z barokní doby*, in: Listy filologické 121 (1998), s. 341-346.

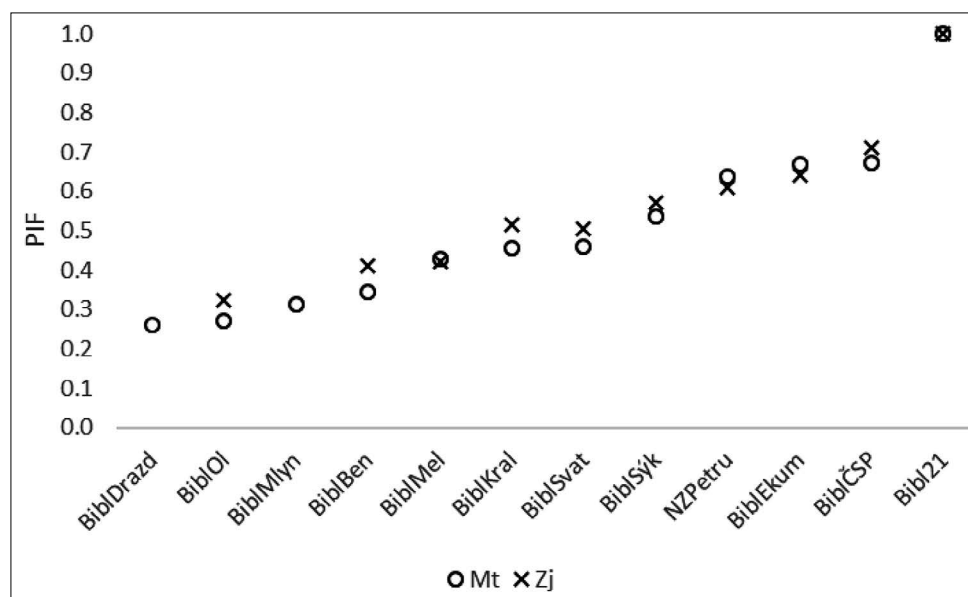
¹⁰ Vzpomeňme zde příklad J. Poráka (PORÁK, Jaroslav: *Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis*, Praha: Univerzita Karlova, 1983, s. 102), podle něž bylo možno v pravopisnému úzu češtiny 16. století zapsat slovo *odepřiti* 21 způsoby.

3. Výsledky

Při porovnávání *PIF* jsme jako referenční text použili nejmladší překlad (*Bible 21*). Předpokládali jsme, že čím bude překlad starší, tím bude mít nižší hodnotu *PIF* vzhledem k *Bibli 21*. Výsledky prezentované v ► Tab. 1 a ► Grafu 1 jsou zcela v souladu s naším předpokladem, tj. proporce společných slov klesá v závislosti na stáří překladu.

	<i>PIF</i>		<i>PDV</i>		<i>PHL</i>		<i>N</i>	
	<i>Mt</i>	<i>Zj</i>	<i>Mt</i>	<i>Zj</i>	<i>Mt</i>	<i>Zj</i>	<i>Mt</i>	<i>Zj</i>
<i>BibDrážď</i>	0,259		6,42		0,155		17 278	
<i>BibOl</i>	0,271	0,325	6,35	6,16	0,135	0,163	17 750	9 409
<i>BibMlyn</i>	0,314		6,44		0,145		17 354	
<i>BibBen</i>	0,344	0,412	6,50	6,16	0,147	0,149	17 808	9 381
<i>BibMel</i>	0,428	0,422	6,48	6,10	0,139	0,155	17 547	9 353
<i>BibKral</i>	0,457	0,515	6,54	6,12	0,144	0,149	17 551	9 163
<i>BibSvat</i>	0,459	0,505	6,48	6,09	0,140	0,146	17 082	8 898
<i>BibSýk</i>	0,536	0,571	6,53	6,10	0,146	0,151	17 017	8 886
<i>NZPetru</i>	0,637	0,609	6,51	6,13	0,147	0,187	17 233	8 708
<i>BibEkum</i>	0,670	0,642	6,48	6,12	0,149	0,175	16 516	8 423
<i>BibČSP</i>	0,671	0,710	6,54	6,03	0,140	0,151	17 061	8 713
<i>Bib21</i>	1	1	6,48	6,05	0,149	0,160	16 551	8 441

Tab. 1:
Hodnoty *PIF*, *PDV*,
PHL a *N* u jednotlivých překladů

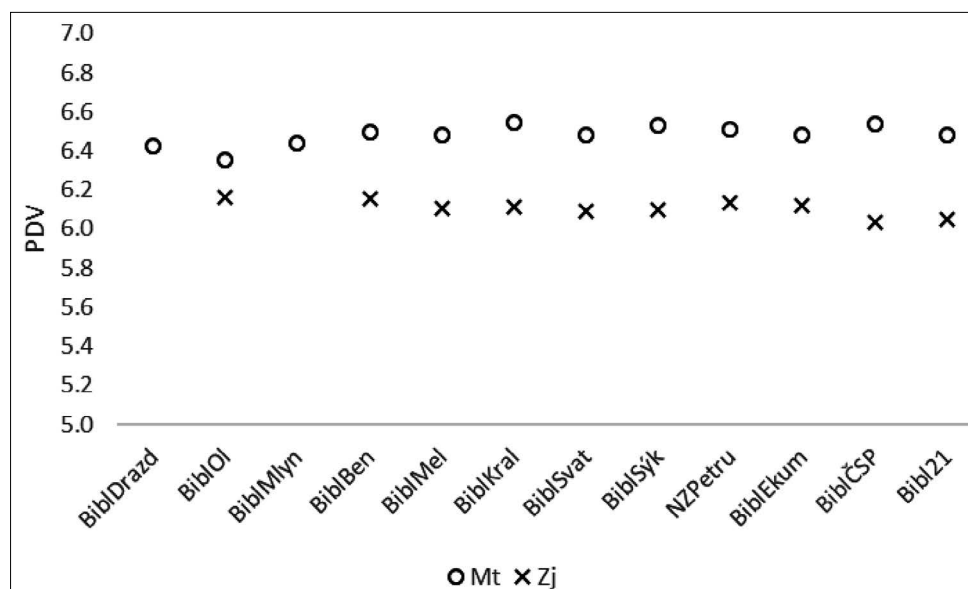

Graf 1:
Hodnoty *PIF* u jednotlivých překladů (bible na ose *x* jsou uspořádány chronologicky)

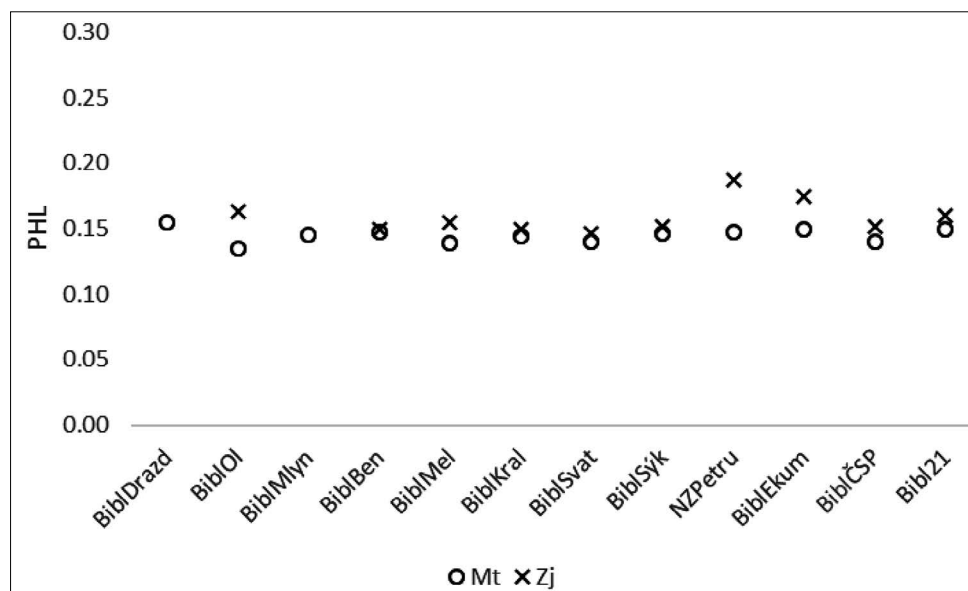
Porovnání jednotlivých překladů prostřednictvím *PDV* nabízí zásadně odlišný pohled na vztah mezi jednotlivými texty. Výsledky z ► Tab. 1 a ► Grafu 2 ukazují, že v průběhu více než 600 let jsou rozdíly mezi hodnotami *PDV* minimální. V případě *Evangelia sv. Matouše* se rozdíly pohybují v intervalu jedné desetiny písmene, v případě *Zjevení* dvou desetín. Tento výsledek je velmi překvapivý zejména s ohledem na množství fonologických a morfologických změn, které se ve rámci vývoje češtiny od 14. do 16. století realizovaly a které měly vliv na délku slov (především diftongizace a monoftongizace, nahrazení jednoduchých minulých časů časy složenými).

Analýza *PHL* jen jednou z metod, která dovoluje kvantifikovat míru diverzifikovanosti použitého slovníku či tzv. slovní bohatství. V našem případě ukazuje, jakým způsobem jednotliví překladatelé naložili s možností využít lexikální a tvarové bohatosti jazyka. Pokud by měl překladatel například tendenci vytvořit text, ve kterém by se rozhodl používat méně synonym (třeba na základě předpokladu, aby byl text pro čtenáře jednodušší), musel by pro vyjádření daného obsahu mnohá slova opakovat, tudíž by byla proporce hapax legomen nižší. Sledujeme-li výsledky z ► Tab. 1 a ► Grafu 3, vidíme, že v případě *Evangelia sv. Matouše* nelze vysledovat jak žádnou tendenci, tak není možné identifikovat jeden nebo více překladů, které by se nějakým způsobem vymykaly. U *Zjevení sv. Jana* se také neprojevuje žádná dominantní tendence, ale můžeme vidět vyšší *PHL* u *NZPetru* a *BibEkum*. Zejména v případě překladu *NZPetru*, který

Graf 2:
Hodnoty *PDV* u jednotlivých překladů (bible na ose *x* jsou uspořádány chronologicky)

Graf 3:
Hodnoty *PHL* u jednotlivých překladů (bible na ose *x* jsou uspořádány chronologicky)

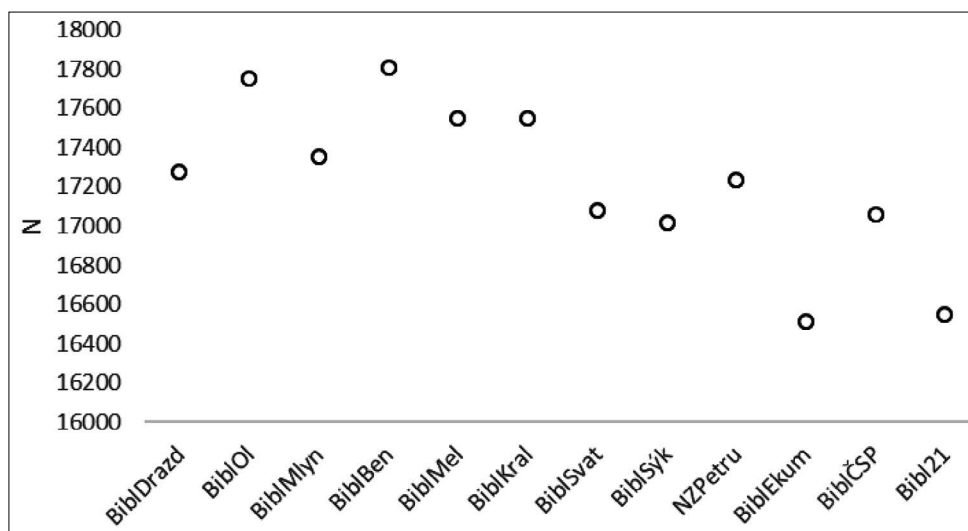
je výsledkem práce jednoho autora,¹¹ je poněkud překvapivé, že u *Evangelia sv. Matouše* jsou rozdíly v *PHL* v porovnání s jinými překlady minimální, ale u *Zjevení* se objevuje hodnota *PHL* vyšší. Zde i v *BiblEkum* si nedovolujeme zjištěné rozdíly interpretovat, snad by se ale mohly stát inspirací pro případné detailnější filologické analýzy. Celkově lze však konstatovat, že výrazná podobnost hodnot *PHL* u většiny překladů je do značné míry nečekaná, zejména pokud si uvědomíme, že mnohé překlady 1) vznikaly na základě rozdílných předloh a byly překládány z rozdílných jazyků, 2) byly publikovány v různých církvích, 3) byly vytvářeny s různými záměry atd.

Poslední charakteristikou textu, kterou jsme sledovali, je jeho délka (*N*). Z teoretického hlediska zřejmě neexistuje důvod, proč by se měly délky překladů lišit. Zjištěné výsledky (► Tab. 1 a ► Graf 4 a 5) ovšem ukazují, že mladší překlady mají tendenci být kratší, a to zejména u *Zj*. Vztahy mezi pořadím (uspořádaným v souladu se stářím překladu) a *N* jsme testovali prostřednictvím Kendallova korelačního koeficientu. U obou textů jsme zjistili statisticky významnou korelaci (na hladině $\alpha = 0,05$): v případě *Mt* je hodnota korelačního koeficientu $\tau = -0,55$, což lze označit jako středně silnou negativní korelaci, v případě *Zj* je hodnota korelačního koeficientu $\tau = -0,87$, což lze označit jako silnou negativní korelaci. Radek Čech a kolegové,¹² kteří ovšem analyzovali pouze *Mt* (navíc u menšího počtu překladů), se pokoušejí vysvětlit rozdíly mezi delšími překlady z doby před koncem 16. století a kratšími novějšími

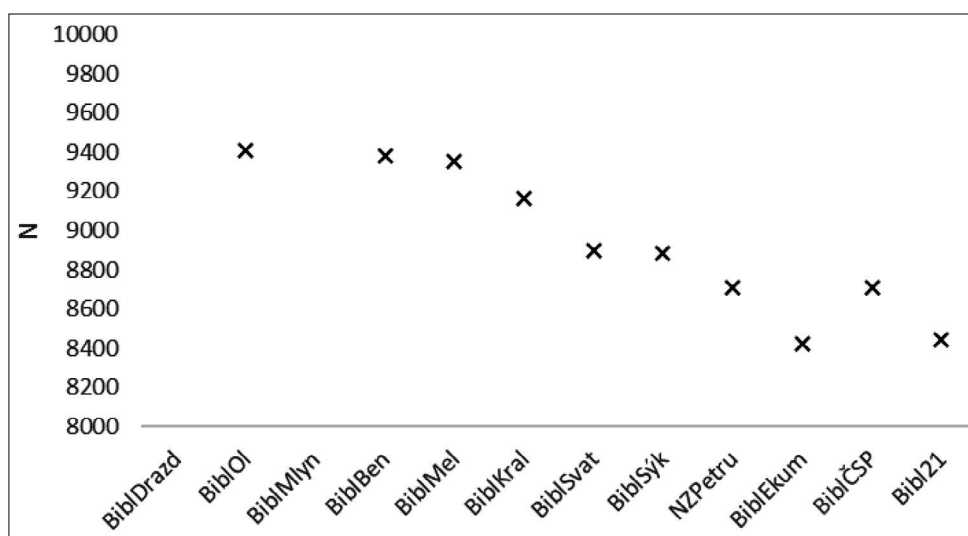
¹¹ BARTOŇ, Josef: *Pět českých novozákonních překladů (Nové zákony od Českého ekumenického překladu do roku 1989)*. Praha: Česká biblická společnost, 2013; TICHÝ, Ladislav: *Onďřej Maria Petru a jeho překlad Nového zákona*, in: *Studia theologica* 7/1 (2005), s. 64-68.

¹² ČECH – MAČUTEK – KOSEK, *Czech translations of the Gospel of Matthew...* (◀ pozn. 4).

překlady jako důsledek toho, že byl od konce 16. století mezi učenci nalezen určitý konsensus týkající se formy předlohy pro překlady. Konkrétně, v průběhu 16. století probíhala diskuse týkající biblických textů, přičemž hlavní motivací bylo eliminovat neoriginální části, které se do nich dostaly v průběhu středověku. Pokud byly tyto neoriginální části z textů sloužících jako podklad pro překlad odstraněny, jeví se jako přirozené, že budou kratší i novější překlady. Naše analýza ale ukazuje, že tato interpretace je nedostatečná (případně, že vysvětluje daný fenomén jen zčásti), a to z následujícího důvodu: mezi překlady od konce 16. století existují relativně značné rozdíly v N . Pokud by měla mít na N překladu rozhodující vliv forma předlohy, neměly by být případné rozdíly mezi mladšími překlady tak markantní a neměly by vykazovat klesající tendenci. Pro vysvětlení této tendence je třeba hledat další vysvětlení, cestou k nim je bezpochyby analýza dalších textů.

Graf 4:
Hodnoty N u jednotlivých překladů Mt (bible na ose x jsou uspořádány chronologicky)

Graf 5:
Hodnoty N u jednotlivých překladů Zj (bible na ose x jsou uspořádány chronologicky)

4. Závěr

V této studii jsme se pokusili modelovat dynamiku diachronního jazykově-textologického vývoje dvou překladů textů *Nového zákona*. Naše analýza ukázala, že je možné identifikovat jednak vlastnosti, které podléhají kontinuálnímu (a zřejmě i očekávatelnému) vývoji (*PIF*), jednak vlastnosti, u kterých se projevuje výrazná stabilita (*PDV*, do značné míry i *PHL*), tj. žádné změny se v daném časovém rozpětí neprojevují. V případě analýzy N můžeme vysledovat určitou tendenci – čím jsou překlady mladší, tím jsou kratší –, kterou ovšem na základě našich dosavadních poznatků nedokážeme spolehlivě vysvětlit.

Rádi bychom zdůraznili, že tato studie (společně s Čech et al.)¹³ představuje první kroky (v jistém smyslu heuristické), jimiž se pokoušíme modelovat dynamiku jazykově-textologického vývoje. Je zřejmé, že pro jeho lepší pochopení budeme muset jednak rozšířit vzorek analyzovaných textů, jednak hledat další důvody, které nám dovolí vysvětlit jeho vlastnosti.

¹³ ČECH – MAČUTEK – KOSEK, *Czech translations of the Gospel of Matthew...* (↵ pozn. 4).